

LA BRUIXERIA A TRAVÉS DE
LES ORDINACIONS D'ÀNEU

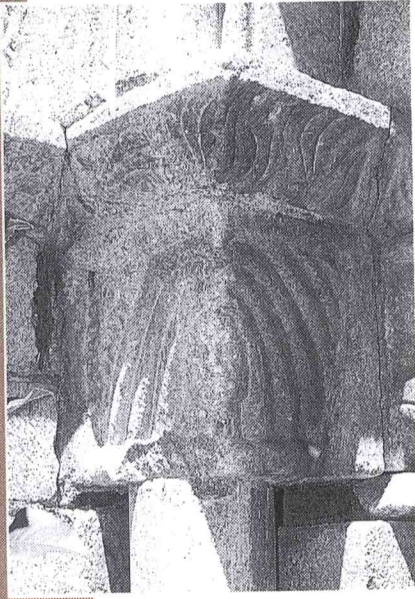
La investigació històrica sobre les ordinacions d'Esterri d'Àneu la va iniciar, el 1917, Saroihandy¹ amb la publicació d'*El boque de Biterna en los Fueros catalanes del Valle de Àneu*. És el primer autor que posa èmfasi en la seva importància per al coneixement de la bruixeria. El 1923, Antoni Griera, en un article titulat *El boc de Biterna*,² s'ocupa de la possible localització de Biterna a França, Itàlia i Anglaterra, de la seva grafia diferent i de la vinculació amb el diable. Posteriorment, Julio Caro Baroja, a *Las brujas y su mundo*,³ cita aquesta font i contribueix a la seva difusió.

El 1988 es reedita *Privilegis i Ordinacions de les valls pirinenques: Vall d'Àneu, Vallferrera i Vall de Querol* de Ferran Valls i Taberner,⁴ en què es publica la transcripció més difosa de les ordinacions.

Per a la publicació de *Les bruixes al Pallars, processos d'Inquisició a la Varvassoria de Toralla (s. XVI)*,⁵ Jaume Oliver s'ocupa en dos capítols, titulats *Els vassalls del senyor* i *Els vassalls del dimoni*,⁶ de fer una extensa anàlisi de la transmissió del poder feudal a través de determinades famílies que a la

Figura zoomòrfica a Era Mare de Diu de Cap d'Aran.

Detall d'un capitell de Sant Joan d'Isil.

vegada controlaven la jurisdicció des del segle XI fins al segle XVI. La seva anàlisi enriqueix la comprensió del context històric en què es promulguen les Ordinacions d'Esterrí d'Àneu.

En aquesta nova publicació de les Ordinacions es pretén fer un estudi interdisciplinari en què s'amplia la informació històrica, cosa que en permet una comprensió i una interpretació més profundes. Les informacions plantejegen nombrosos interrogants dels quals es desprenen noves investigacions interdisciplinàries sobre la bruixeria, tant en aquesta zona com en la seva àrea d'influència. Amb ells es proporcionaria una comprensió més àmplia dels fets que van donar lloc a la promulgació i l'aplicació de les Ordinacions, ja que fins aleshores no s'han trobat processos o referències sobre les persones que van ser denunciades.

En aquest sentit, es fa imprescindible investigar i publicar els fons documentals del Duc de Medinaceli,⁷ com també estudiar quins van ser els bisbes de la diòcesi d'Urgell i quina va ser la seva actitud davant la bruixeria, la màgia i les creences paganes que sobreviuen en la cultura. També és necessari saber com es va produir el procés de cristianització en aquestes valls entre els segles XI i XV i investigar si existeixen sinodals, actes de visites pastorals o algun altre tipus de documents relacionats amb aquests temes.

També queda per estudiar quina va ser l'actuació de la justícia seular respecte d'aquests delictes, tant a Esterrí d'Àneu com a les valls limítrofes. Així mateix, s'hauria d'aprofundir en les relacions amb el nord dels Pirineus, els motius que les van impulsar, els conflictes transfronterers existents durant els segles XIV i XV, i, finalment, caldria rastrejar en la tradició oral i en la toponímia per trobar altres informacions que permetin examinar l'evolució de la tradició pagana.

ELS DELICTES DE BRUIXERIA I LES PENES ESTIPULADES

Aquestes Ordinacions no estan dedicades específicament a condemnar el delicte de bruixeria, ja que s'hi inclouen conductes delictives d'ordre civil com el robatori⁸ i en d'altres, com l'adulteri, s'especifica que són de competència eclesiàstica,⁹ encara que en el text es deixa constància que es recull la normativa escrita i no escrita vigent en aquestes valls i s'invalida la normativa civil i canònica,¹⁰ tractant d'evitar les competències jurídiques en els delictes regulats i d'augmentar el poder del comte.

Es desconeix el seu temps de vigència perquè no hi consta, i cal pensar que es devien aplicar durant alguns anys, encara que fins ara no s'han localitzat documents que facin al·lusió a la seva aplicació, però no tindria sentit promulgar unes mesures tan rigoroses i que no es portessin a terme.

El primer delicte que es regula és el de bruixeria, que expressa la voluntat del legislador sobre la seva gravetat o incidència. S'atribueixen a les bruixes, en aquesta normativa, els fets següents:

1. Acudir a reunions al Boc de Biterna on renegaven de Déu i retien homenatge al boc.¹¹
2. Agafar nens i matar-los.¹²
3. Donar *gatirrons* o *buxols*, donar metzines.¹³
4. També es diu que lligaven: "*fara neguns lligament a hom o fembra per enpedir o perturvar matrimoni*".¹⁴

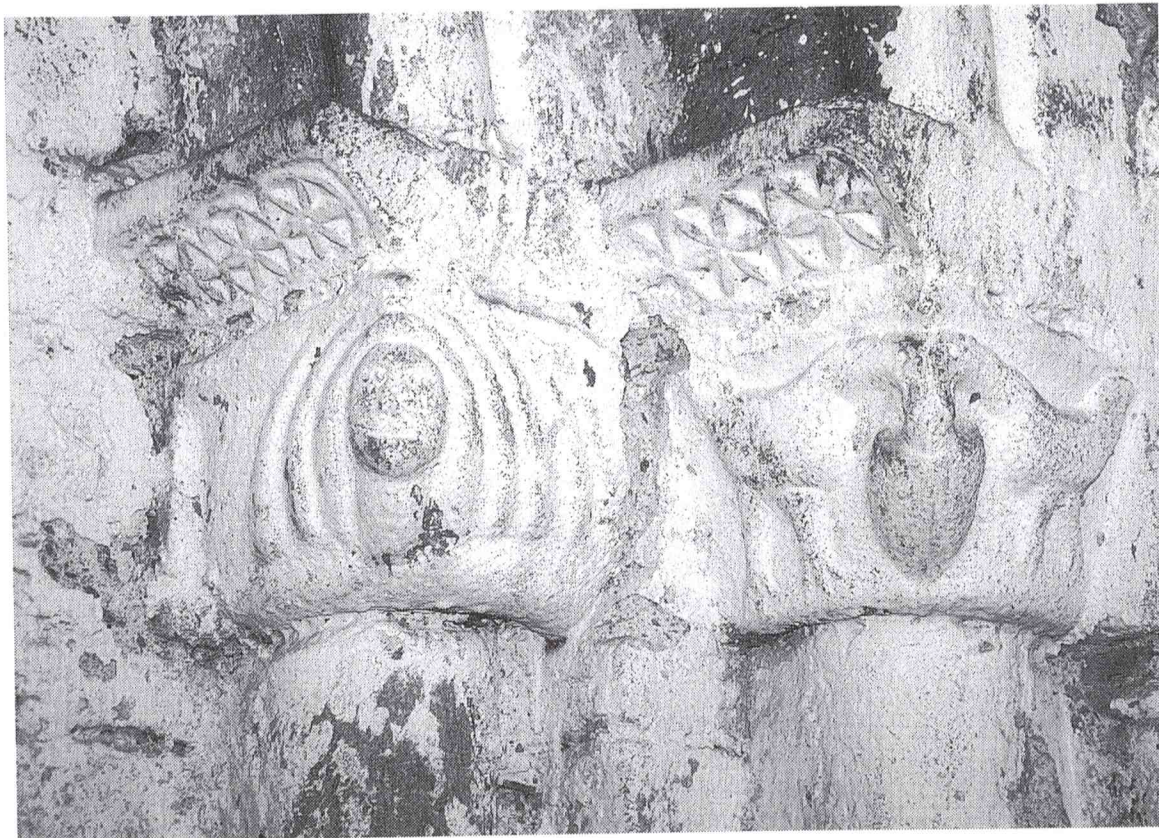
La valoració de bruixa en les Ordinacions és molt àmplia, perquè se li atribueixen actuacions molt diverses. Els delictes citats afectaven valors

importants d'aquella societat. El primer que se cita és acudir al *Boc de Biterna* i retre homenatge al *Boc* que, tot i que no s'esmenta la paraula, simbolitza el diable. Aquest delicte pressuposava canviar de senyor i dels deures que això implicava, per la qual cosa podia considerar-se com una rebel·lia al senyor feudal. Però també renegaven de Déu i, per consegüent, de l'església i de la jerarquia que la representava. Aquesta actuació es portava a terme fora del territori dominat pel comte, al *Boc de Biterna*, que, com després s'analitzarà, sembla que es localitza a França.

El lligament era la incapacitat de la parella per copular, cosa que implica una castració simbòlica atribuïda a les bruixes, és a dir, l'home es mostraria impotent per una acció femenina en la majoria dels casos. Lligar parelles i robar nens era impedir la continuïtat generacional de la casa i limitar-ne el desenvolupament econòmic en reduir els seus membres, però també, encara que no s'expressa en el document, els nens eren suposadament sacrificats en els aquellarres i les seves vísceres i el greix s'utilitzaven per a l'elaboració de pocions i ungüents, tal com consta en algunes causes obertes per participació en conventícoles als segles XVI i XVII.

Les bruixes eren acusades de provocar *gatirrons* o *buxols* quan se'ls atribuïa la inflamació del coll dels nens, i de *metzines* perquè donaven substàncies verinoses.

La gravetat d'aquestes suposades agressions obligava a establir penes molt dures, i se n'especifiquen dues: la primera es refereix als delictes d'anar al *Boc de Biterna*, robar nens, provocar *gatirrons* o *buxols* i fer mal per mitjà de verins. Els culpables havien de ser condemnats a mort i el senyor els havia

Figures humanes als capitells de Sant Llorenç d'Isavarre.

Capitell de Santa Eugènia de Saga (Ger, Cerdanya).

de confiscar els béns; a més a més, es detalla la manera de morir: "que com la sentència ser donada per la dita corte que perda cors e bens que lo detat sie mes en una sarria be ligat, enapres la dita sarria sie ligada a la coha de una bestia e sia stiraçat al loch hon se fara la justícia e aqui sia mes al foch e del seu cors feta polvera".¹⁵ Aquesta forma d'execució tenia un efecte exemplificant, com es dedueix del text. La segona pena es refereix als acusats de provocar lligaments, als quals s'aplicarà la pena de privar-los de la meitat de la llengua i el desterrament de la vila.¹⁶

En les mateixes Ordinacions es condemna els lladres al desterrament, a ser marcats amb un ferro, a tallar-los les orelles i a penjar-los del coll. Unes mesures també molt dures que mostren com les penes no eren rigoroses només amb les bruixes.¹⁷

Per a una contextualització adequada de les Ordinacions d'Esterri d'Àneu, s'han de contrastar amb altres documents que, encara que posteriors, faciliten la comprensió de com es tractaven els delictes de bruixeria. A la vall de Tena,¹⁸ el 1524, s'aplicaven els judicis de Déu, dels quals no hi ha cap referència a Esterri. Les Ordinacions específiques, promulgades per jutjar aquests delictes durant els segles XVI i XVII, implicaven judicis sumaríssims sense apel·lació i, en la majoria dels casos, la pena de mort.

Una prova d'aquesta duresa són les mesures contra les bruixes de Castellbò, a prop de la Seu d'Urgell, que van ser recollides en una carta del 1637 en què es diu: El 5 d'agost de 1637, entre el governador de la vall de Castellbò i els cònsols es va celebrar un contracte pel qual el primer es comprometia, pel seu compte, a capturar, processar, sentenciar i executar totes les bruixes i els bruixots, metziners i metzineres de la vall, per cada un dels quals els cònsols li pagarien 25 lliures barceloneses. D'aquest contracte són interessants les clàusules en què s'especificava que una vegada declarada qualsevol sentència, havia de ser executada, sense que ningú pogués recórrer ni apel·lar a cap altre jutge o tribunal; en l'altra es declarava que, començat

l'exercici contra bruixots i bruixes, "no estiga en má de dita universitat de parar dit exercici, ans bé se tinga de continuar aquell en tots y totes los qui trovarán culpats o culpades".¹⁹ Aquesta carta va ser escrita 200 anys després de la promulgació de les Ordinacions d'Esterrí d'Àneu.

LES EXPRESSIONS I TERMINOLOGIA UTILITZADA

Les Ordinacions d'Esterrí, a més dels aspectes tractats, són interessants des del punt de vista lingüístic en relació amb la bruixeria.

La primera referència a les bruixes és al principi del document, en la frase següent: "ço es van de nit ab les bruxes al boch de Biterna...".²⁰ El terme *bruxes* s'utilitza en plural i en femení en al·lusió a un grup de dones que es reuneixen en una conventícola a la nit. La segona vegada que es menciona és per referir-se a diferents actuacions de les bruixes, per la qual cosa adquireix un sentit genèric expressat de la manera següent: "Primerament stablim e ordonam si d'aquí avant sera atrobat que hom o fembra de la dita vall vaga ab les bruxes de nit al boch de Biterna e aquel fara homenatge, prenentlo per senyor, renegant lo nom de Deu, e no res meyns que pomara o matara infants petits de nit o de dia e dara gatirrons o buxols e axí mateyx dara metzines...".²¹ En alguns punts s'especifica que l'acció és portada a terme per un home o una dona: "que tal hom o fembra qui...".²²

Quant al *Boch de Biterna* és una expressió en què s'uneixen dos termes: *Boch* significa *cabró* i *Biterna* concreta el lloc de la conventícola. La seva importància rau en el fet que és la primera vegada que apareix Biterna en un document com a lloc de reunió de bruixes. Aquesta denominació es repeteix en acusacions dels segles XV i XVI i continua en la tradició oral.

Gatirrons i *buxols*²³ al·ludeixen a la inflamació del coll en els nens provocada per les bruixes. Corominas afirma que aquestes paraules apareixen registrades per primera vegada a les Ordinacions del 1424.²⁴

Tal com s'ha dit a l'apartat anterior, el terme *ligament*²⁵ al·ludeix a la incapacitat d'una parella per copular com a conseqüència d'una acció malèfica mitjançant una lligadura simbòlica. Aquest vocable ha perdurat, amb diferents variants, fins als nostres dies a Catalunya i Aragó.

El terme *malefic*²⁶ es refereix a una acció malèfica portada a terme per mitjà de substàncies o rituals i que en un context cristià es vincula al pacte diabòlic implícit o explícit. En aquest sentit s'ha d'observar que en les Ordinacions no apareixen els vocables diable i dimoni.

Déu és citat en sis ocasions en les frases següents:

"...per la gracia de Deu..."²⁷

"...se agen comessos crims molt innormes de enves Deu e la dita Vayll..."²⁸

"... renegant lo nom de Deu..."

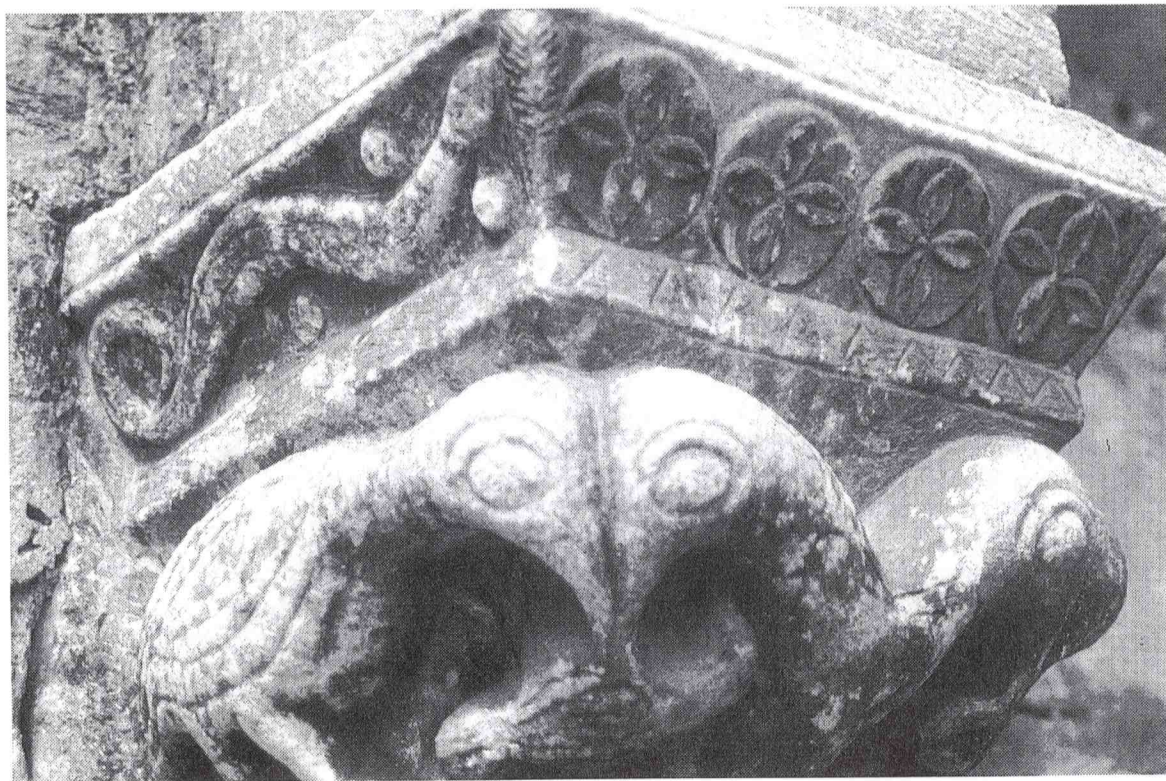
"... renegar lo nom de Deu..."²⁹

En aquestes frases apareixen tres conceptes bàsics: El primer és que el senyor comte promulga les Ordinacions per la gràcia de Déu, és a dir, que existeix una identificació implícita entre tots dos. El segon implica que els delictes al·ludits es cometrien simultàniament contra tots dos, mentre que el tercer concepte indica que renegar del nom de Déu pressuposa tant el rebuig del seu valor teològic com el dels valors subjacents del poder del legislador.

Abans del segle XIII, la paraula *metzines* significava remeis medicinals, i és a partir de la meitat d'aquest segle, segons Corominas,³⁰ que canvia el seu

Detall del capitell de Santa Eugènia de Saga.

significat pel de verí i amb aquest sentit és com consta en el document estudiat del 1424.

Aquesta modificació profunda del sentit de *metzines* ja es recull en la Compilació de Vidal Mayor de Canellas del 1247, en la qual es condemnen endevins i enverinadors. Potser la necessitat de controlar aquests productes va ser el que va motivar que Jaume I disposés que tot aquell que volgués exercir la professió d'apotecari hauria de sotmetre's a un examen.³¹ Posteriorment, els apotecaris es van unir i van crear el Col·legi d'Apotecaris a Aragó i Catalunya i així van passar a tenir el control oficial sobre verins, unguents, productes modificadors dels estats de consciència i altres substàncies que suscitaven inquietud en el poder. El canvi de significat descrit en la paraula *metzines* s'observa en altres que experimenten modificacions lingüístiques similars: a Aragó existeix *pozoina*³² i, a França, *poison*,³³ sinònims de verí i amb una mateixa arrel comuna.

El terme *sortilegis*, que al·ludeix a tirar la sort, en les Ordinacions es reserva a la jurisdicció eclesiàstica: "en la dita vall per scrit ne per costum no sien especificades que son dites coses eclesiastique...".³⁴ Sobre el seu significat, Maria Moliner en precisa el següent: "Del lat. '*sortilegus*', comp., suerte, y '*légere*', leer; v. '*LEG-*' Hechicero o adivino. Sortilegio: Adivinación por artes mágicas o cualquier clase de hechicera. Cualquier hechicería realizada por arte de magia".³⁵ El vocable *sortilegi* porta implícit el concepte d'endevinació, és a dir, es pretén conèixer el futur i fins i tot tractar d'influir el lliure albir per modificar-lo. Aquestes accions entrarien en l'àmbit reservat a Déu, d'aquí ve la seva connotació teològica i la reserva a la jurisdicció eclesiàstica; en alguns casos, però, és la normativa reial que condemna els sortilegis, tal com es veu en tractar de Pere IV.

També mereixen alguna reflexió les veus que no es mencionen en les Ordinacions, però que eren usades en aquell temps encara que en contextos socioculturals i institucionals diferents.

En el text no apareix la paraula *fetillers*, que ja constava en la llei promulgada per Pere IV el 1349 amb caràcter de fur general, en la qual es condemnaven endevins, *sortilegs* i *fetillers* a gravíssimes penes, i a tots els qui recorressin a ells.³⁶

En les Ordinacions de Barbastro del 1396 també se citen els vocables *fetillero* o *fetillera*, *metziner* o *metziner*, *sortilego* o *sortilega*,³⁷ paraula que és substituïda per la castellana *hechiceros*, *hechiceras* en algunes condemnes inquisitorials de finals del segle XV i principis del XVI,³⁸ encara que era més freqüent la veu *bruja* en els documents de la Inquisició i, en major grau, en els de la justícia ordinària. De la mateixa manera, en algunes mesures especials dictades per la justícia ordinària s'utilitza preferentment el vocable *bruja*, com en els *Desaforamientos* de la vall de Bio (1527) i de la vall de Puértolas (1527) per delictes de bruixeria.³⁹

Les *fetilleries*, vocable que designa les accions dels fetillers i les fetilleres, es recullen en els títols de les obres de Fray Martín de Castañeda *Tratado de supersticiones y hechicerías*, del 1528,⁴⁰ i en la de Pedro Ciruelo, *Reprobaciones de las Supersticiones y Hechiceras*, del 1530.⁴¹ El fet que consti en dues obres tan importants i escrites per clergues erudits del seu temps, mostra la seva difusió en aquest sector, ja que no eren d'ús tan comú en la societat, que s'estimava més utilitzar el terme bruixeria amb un valor genèric, tal com ja s'ha dit.

Quant a la denominació del lloc de reunió de bruixes, només consten les veus *Boc de Biterna* i no es mencionen *Landa del Boc*, registrada el 1232 i el 1388 a Lanamesan (departament dels Alps Pirineus-França),⁴² que amb petites variants es repeteix a Espanya en les dues primeres acusacions per participació en conventícoles. En les causes de Valentina Guarnier del Pont de Suert (Alta Ribagorça, Lleida), el 1484 se cita "Lana de Boc",⁴³ i en la causa de la Narbona a Cénarbe (Osca), el 1498, s'utilitzen els termes "lanna del boch" i del "boch de Biterna".⁴⁴ Posteriorment, en l'acusació de Jimeno de Viu del 1548, es fan algunes precisions sobre la localització d'aquests llocs del Boc de Biterna: "falló un diable en figura de hombre negro, el qual le llevó y guió hasta el alna de boch, que es en Gascunya... encima del qual estava en pies el buch de Biterna, que tenía los pies de cabra y era negro..."⁴⁵

En el procés de la bruixa Granada Sánchez de Ceresa (Osca), el 1544, s'afegeixen altres informacions d'interès per a la seva localització: "ha renegado de Dios y prestado homenaje al Boc de Biterna y haun a dado y hido allas heras llamadas de Tolosa y cantando, baylando y dancando y se ha hechado con el dicho boc de Biterna".⁴⁶

Les *Eras de Tolosa* es pot referir a Tolosa de Llenguadoc o a Matres Tolosana, que és a prop de Lanamesan. L'expressió *Eras de Tolosa* s'ha recollit en altres documents i en la tradició oral de l'Alt Aragó.

La paraula basca *akelarre*, que significa prat del cabró segons la documentació disponible, és posterior a l'expressió *Lanas del Boc* amb un significat similar.⁴⁷ Per això, considero que el terme *akelarre* és una adaptació de l'expressió més antiga localitzada únicament al Pirineu Central i on no es registra el terme basc *akelarre*, que pertany a la part més occidental de la serralada.⁴⁸ Evolucionada en la seva grafia, *aquejarre* s'incorpora al castellà al segle XVII, després de l'Aute de Fe de Logronyo del 1611, en què es designen les conventícoles o reunions de bruixes.

Capitell de Sant Joan d'Isil.

Flor de sis pètals a Sant Joan d'Isil.

CONCLUSIONS

Les Ordinacions d'Esterrí d'Àneu del 1424 tenen una significació molt especial per a l'estudi de la bruixeria, ja que són les primeres ordinacions locals que condemnen la participació en les reunions de bruixes tant a Espanya com a Europa, segons la informació disponible.

Les acusacions per participació en aquellarres no són gaire nombroses al Pirineu Central, però alguns documents referits a aquest àmbit territorial tenen una importància excepcional en la seva cronologia.

En aquest text consta per primera vegada la denominació del *Boc de Biterna* com a lloc d'aquellarre. La seva fama devia ser anterior al document, ja que s'explica que s'hi recullen els costums escrits i no escrits de la vall d'Àneu.

El *Boc de Biterna* es relaciona al segle XVI amb les *Landas du Boc* a Lanamésan (Departament dels Alts Pirineus francesos), però el seu prestigi com a lloc de conventícoles de bruixes es remunta als segles XIII i XIV, per tant, abans del 1390, data en què Carlo Ginzburg localitza la primera referència de participació en un aquellarre a la diòcesi de Como, als Alps italians.⁴⁹

Les cites documentals que fan referència al *Boc de Biterna* es localitzen al Pirineu Central entre Esterrí d'Àneu a l'est i Cenarbe, prop de Jaca (Oscà), a la zona occidental.

El *Boc de Biterna*, les *Landas du Boc* i les *Eras de Tolosa* apareixen relacionats entre ells i adquireixen un gran prestigi, que es difon en un ampli territori i perdura en la memòria col·lectiva durant segles; aquestes circumstàncies els proporcionen un significat sense precedents en la serralada pirinenca.

La varietat de competències jurídiques, com s'ha apuntat, té les seves arrels en l'època medieval. En les Ordinacions d'Esterrí es condemna la participació en conventícoles i els homenatges al *Boc*, si bé aquest delictes seria fonamentalment de la jurisdicció eclesiàstica, mentre altres accions de les bruixes esmentades en aquest document, com els sortilegis, s'inclouen en normatives de jurisdiccions diferents.

Ángel Gari Lacruz

NOTES

- ¹ SAROIHANDY, J., "El boque de Biterna en los Fueros Catalanes del Valle de Àneu", a *Revista de Filología Española* IV, Centro de Estudios Históricos, Madrid 1917, pp. 33-40.
- ² GRIERA, A., "El boc de Biterna", a *Boletín de Dialectología Catalana*, juny-juliol 1923, p. 102-103.
- ³ CARO BAROJA, J., *Las brujas y su mundo*, Alianza ed., Madrid 1966.
- ⁴ VALLS I TABERNER, F., *Privilegis i Ordinacions de les Valls Pirinenques: Vall d'Àneu, Vallferrera i Vall de Querol*, Promocions Publicacions Universitaries, Barcelona 1988, pp. 259-269.
- ⁵ OLIVER BRUY, J.; ESPADA GINER, C., *Les bruixes al Pallars. Processos d'Inquisició a la Varvassoria de Toralla (s. XVI)*, Garsineu, Tremp 1999.
- ⁶ OLIVER BRUY, J.; ESPADA GINER, C., *op cit*, pp. 13-54.
- ⁷ Sección Nobleza, Archivo Histórico Nacional en Toledo.
- ⁸ Ordinació d'Arnau Roger IV del 1424, cap. VII.
- ⁹ Ordinació d'Arnau Roger IV, cap. XII.
- ¹⁰ Protocol de l'Ordinació d'Arnau Roger IV.
- ¹¹ Ordinació d'Arnau Roger IV, cap. I i II.
- ¹² Ordinació d'Arnau Roger IV, cap. I.
- ¹³ Ordinació d'Arnau Roger IV, cap. III, IV, V.
- ¹⁴ Ordinació d'Arnau Roger IV, cap. VI.
- ¹⁵ Ordinació d'Arnau Roger IV, cap. I.
- ¹⁶ Ordinació d'Arnau Roger IV, cap. VI.
- ¹⁷ Ordinació d'Arnau Roger IV, cap. VII.
- ¹⁸ VALENZUELA, GOMÉZ DE, "El estatuto de desaforamiento del valle de Tena del 1525 por delitos de brujería y hechicería", a *Boletín de los Colegios de Abogados de Aragón*, 1989. La referència a les ordalies és a la pàgina 94.
- ¹⁹ CIRAC ESTOPAÑAN, S., "Los procesos de hechicerías en la Inquisición de Castilla la Nueva", *Consejo Superior de Investigaciones Científicas*, Instituto Jerónimo Zurita, Madrid 1942, p. 255. Acad. de la Hist., ms. E, núm. 129, doc. 29, f. 177.
- ²⁰ Protocol de l'Ordinació d'Arnau Roger IV del 1424.
- ²¹ Ordinació d'Arnau Roger IV, cap. I.
- ²² Ordinació d'Arnau Roger IV, cap. I, IV, V i VI.
- ²³ Ordinació d'Arnau Roger IV, cap. I i III. Aquesta paraula torna a aparèixer a Ceresa (Alt Aragó) en l'expressió "ha dado y quitado guatinlonnes siquiere papos..." en el procés contra Granada Sánchez, acusada de ser bruixa. A.H.P.H., sec. Protocols notariais, núm. 11.145. Antonio Ciresuela (1544), f. 2v. Publicat a l'article de LOPEZ DUESO, M., "Brujería en Sobrarbe en el siglo XVI", a *Sobrarbe, Revista del Centro de Estudios de Sobrarbe*, núm. 4, Instituto de Estudios Altoaragoneses, Osca 1998, p. 49.
- ²⁴ COROMINAS, J., *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, amb la col·laboració de Joseph Gulsoy i Max Cahner, Tom IV, Curial Edicions Catalanes, Caixa de Pensions "la Caixa", Barcelona 1985, p. 592.
- ²⁵ Ordinació d'Arnau Roger IV, cap. VI.
- ²⁶ Ordinació d'Arnau Roger IV, cap. V i VI.
- ²⁷ Protocol de l'Ordinació d'Arnau Roger IV del 1424.
- ²⁸ Protocol de l'Ordinació d'Arnau Roger IV del 1424.
- ²⁹ Protocol, cap. I i II, de l'Ordinació d'Arnau Roger IV del 1424.
- ³⁰ COROMINAS, J., *op. cit.*, tom V, p. 644.
- ³¹ MARTINEZ TEJERO, V., veu "Boticario", *Gran Enciclopedia Aragonesa*, tom II, Saragossa 1980, p. 495. I en el treball del mateix autor, "Notas metodológicas para el estudio de las ordinaciones de los boticarios zaragozanos", pp. 189-195, publicat al *Libro de Metodología de la investigación científica sobre fuentes aragonesas*, Actes de les Primeres Jornades celebrades a Montsó el 1985, Instituto de Ciencias de la Educación, Saragossa 1986.
- ³² GARI LACRUZ, A., "El uso de las drogas en la brujería y en algunos relatos de magia", XV Jornadas de Socidrogalcohol, Saragossa 1987, pp. 19-20.
- ³³ IDOATE, F., *La brujería en Navarra y sus documentos*, Diputación Foral de Navarra, Pamplona 1978, p. 72.
- ³⁴ ROBERT, P., *Le Nouveau Petit Robert*, Dictionnaires Le Robert, París 1994, p. 1714. Veu *Poison*, del llatí *potio, onis (potion)*. Primera referència en francès en femení, l'any 1155, i el segle XVII en masculí. Sobre aquest tema s'aporten més informacions en el meu treball "La brujería y los estados alterados de consciencia", publicat a les *Actes del II Congrés internacional per a l'estudi dels estats modificats de les consciències*, celebrat a Lleida el 1994, Institut de Prospectiva Antropològica, pp. 14-21.
- ³⁵ Veu *sortilego,-a*, veu *sortilegio*. *Diccionario de uso del español María Moliner*, Tom H-Z, Gredos, Madrid 1982, p. 1208.
- ³⁶ CARDONER PLANAS, A., "Personajes de alcurnia y hechicería en la Casa Real de Aragón", a *Revista Medicina e Historia* (LXXIV).
- ³⁷ PANO, M. DE, "Ordinaciones y paramientos de la ciudad de Barbastro", *Revista de Aragón*, Tomo V (1904), pp. 34-36.
- ³⁸ UBIETO ARTETA, A., "Procesos de la Inquisición de Aragón", a *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, LXVII, 2. Madrid 1959. On es referencien les acusacions al Tribunal de Saragossa per brujeria, superstició i fetilleries.

³⁹ Documents transcrits en l'article de LOPEZ DUESO, M., *Brujería en Sobrarbe...*, op. cit, p. 46.: *Valle de Bio, Desaforamiento del valle de Bio por los delitos de brujería, 1527, 11 de junio*. A.H.P.H., sec. notariales, núm. 11.136. Pedro Climent, f. 19. p. 47.: *Collada Custodia (Púertolas) Desaforamiento del valle de Púertolas por delitos de brujería, 1527, 23 de julio*. A.H.P.H., sec. protocols notariales, núm. 11.136. Pedro Climent, f. 30-31.

⁴⁰ Editat per la Societat de Bibliòfils espanyols, Segona època, XVII, Madrid 1946.

⁴¹ *Joyas bibliográficas*, Editat per R. Gómez Menor, Madrid (Toledo 1952).

⁴² JAURGAIN, J., *La casa de Gramont (1040-1967)*, Imp. Sanint-Joseph, Tarba 1968, tom I, *Tradiciones y costumbres de los Altos Pirineos*, p.220. Lanne-mezean, lanne significa landa, que s'ha incorporat al nom d'aquesta població.

⁴³ LLADONOSA PUJOL, J., "El cas singular de na Valentina Guarnier" de l'*Anecdotari de l'Estudi General de Lleida*, Virgili Pagès, Lleida 1988, p. 105.

⁴⁴ A.H.P.Z., Fondos de Inquisición, llig. 28, núm. 1

⁴⁵ *Proceso contra Jimeno de Viu. Linás de Broto* (Alt Aragó, a prop de la frontera francesa), 1548. ADH, llig. 2, núm. 1724, fol. 6r y v. Inclòs en la tesi doctoral de TAUSIET CARLÉS, M., *Brujería y superstición en Aragón en el siglo XVI*. Tom II, p. 479, Saragossa 1997. Actualment en premsa. La paraula "alna" pot haver estat un error de grafia de l'amanuense, que podria haver canvit la "l" per la "a" de la paraula "lana".

⁴⁶ A.H.P.H., secció de protocols notariales. Notari Antonio Ciresuela, núm. 11.145 (1544), f. 3.

⁴⁷ Lanás és de la mateixa arrel que *landa* i sobre això J. VAZQUEZ OBRADOR, en el seu article *Toponimia de Sobremonte (Osca)*, III: *El*

espacio agrícola, escriu: "Su procedencia deberá buscarse en el celta landa, «lugar llano y despejado» (DCECH, s. v. landa". Corominas suposa que l'espanyol landa, "gran extensió de terra en què només es crien plantes silvestres", documentat tardanament (cap al 1800), és un préstec del basc *landa* "camp pla, prat" i del francès *lande* "landa". Publicat a la revista *Alazet* núm. 3, Instituto de Estudios Altoaragoneses, Osca 1991, p. 158.

⁴⁸ AZURMENDI reprèn una altra interpretació sobre l'etimologia d'akelarre i escriu en el seu llibre: "El metge F. Irigaray (Eskuara eta toki izenak, a *Hogeigarren mendeko Nafarroako euskal idazlariak*, Diput. Príncipe de Viana, Pamplona 1958, p. 106) reivindica en un article mai no citat haver sentit els vilatans dir *alkelarre* en referència a aquest lloc cèlebre per la Inquisició, i suposa que «Alkelarre és molt lluny d'akerra», és a dir, que no té res a veure amb el cabró, i proposa una altra arrel etimològica, *alka* (que dona *alke* segons la naturalesa de la paraula amb què entra en combinació), l'herba silvestre *dactylis hispanica*. De manera que *prat de l'herba alka* seria el significat correcte d'*alkelarre* i *alkerdi*" (AZURMENDI UNTXAUSTI, M. 1993), *Nombrar, embrujar*, Alberdania, S.L. Irún, pp. 226-227. Aquest autor va viure prop d'Alkazuri i Erratzu i també de Zugarramurdi. Al Pirineu Central, aquesta planta no apareix relacionada amb les bruixes ni amb el cabró, és molt més freqüent del Somontano cap al riu Ebre, i els llocs de reunió de bruixes es concentren majorment als Pirineus. A més, autors com Corominas (op. cit., veu "aquejarre", p. 58), Caro Baroja i Florencio Idoate mantenen l'etimologia més generalitzada. Aquest últim recull en fonts documentals del segle XVI els termes *Aquelarre* (sobre la serralada d'Allí, 1595, p. 124) (pp. 19 i 138 (1575-76) i 160 (1595)) i *Aquerlarrea* (juntament amb San Miguel Celsi, p. 124) (pp. 19, 138 (1575-76)), *aquerlarre* (p. 137) *aquerlarrea* (1575, p. 136), *Campo de Aquerlarrea* (p. 141) (IDOATE, F., *La brujería en Navarra...*, op. cit.).

⁴⁹ GINZBURG, C., *Historia Nocturna*. Ed. Muchnik Editores S.A., Barcelona 1991, pp. 86, 87 i 90. A Como, on van ser condemnades Pierina i Sibillia per l'inquisidor fra Ruggero da Casale i posteriorment per Fra Beltramo da Cernusculo.